

אסכולה מקומית של איש אחד

יוסף טל היה מחבר האופרות הטוב ביותר במוסיקה הישראלית, אבל מאחר ששמר על זכותו - ועל חובתו - ליצור מוסיקה לא פופולרית, גם האופרה שלו "אשמדאי" בוצעה לאחרונה לפני ארבעים שנה. שנת המאה להולדתו היא הזדמנות מצוינת להיזכר באופרה הזאת, האקטואלית בישראל יותר מאי-פעם

עודד אסף 24.12.2010 04:27

שנת 2010 המתקרבת לסופה יכלה לעמוד בסימן יוסף טל: מאה שנים להולדתו של אחרון הנפילים בתולדות המוסיקה בישראל (הוא הלך לעולמו לפני כשנתיים, בשיבה טובה), קונצרטים מיוחדים, תקליטורים חדשים ובהם יצירותיו שעדיין לא הוקלטו (או שהוקלטו, וחומר ההקלטה נשחת או אבד). זה לא התרחש, פרט לכמה מחוות צנועות. ב-2011 נוכל לציין ארבעים שנה להעלאתה של אחת האופרות המעניינות שטל הלחין (לתמליל מאת ישראל אלירז), "אשמדאי" - לא על בימה ישראלית אלא בהמבורג (וכעבור חמש שנים בניו יורק). הדבר המתבקש הוא הפקה ישראלית ראשונה, באיחור של כחצי מאה. גם זה לא יקרה.

בקיץ 2011 אוכל, לפחות, לסמן ביומן שלי: לפני שלושים שנה נפגשתי עם יוסף טל פנים אל פנים, בפעם הראשונה בחיי, ולצערי גם האחרונה. הכרתי אז כמה וכמה מיצירותיו, הצצתי בסטודיו המיתולוגי שלו, הראשון בישראל שהפיק מוסיקה אלקטרונית, נכחתי פה ושם בהרצאותיו - הרצאות מלומדות, רהוטות, שטבוע עליהן חותם יקי מעורר הערצה ומחייב דיסטנס. ב-1981 ריאיינתי אותו ל"חותם" (שבועון נספח ל"על המשמר". שניהם נסגרו מזמן). המרפסת המוצלת של בית האבן הירושלמי שלו היתה רקע לשיחה נעימה, שלא ניכר בה שום ויתור על ניסוח מדויק ונחרץ. טל נחשב כבר בשנות הארבעים והחמישים דמות קנונית. בדרך פרדוקסלית נשען הסטטוס הגבוה שלו גם על סגנונו הקשה והמוקשה ועל עמדותיו החריגות. "תמיד הייתי במיעוט", אמר לי בתחילת הראיון. "אינני אומר זאת כהערכה לעצמי, אלא כעובדה". על רוב יצירותיו נהגו להדביק תוויות של גודש דיסוננטי, שכלתנות, ריחוק מופגן מן "הקהל הרחב" וממה שנתפש כ"זהות ישראלית". טל הדגיש שוב ושוב, במהלך השיחה אתי, את חשיבות השפה העברית ואת משמעותם של נושאים יהודיים וישראליים ביצירותיו, מ"יציאת מצרים" והאופרה הקאמרית "שאל בעין דור" עד האופרה המאוחרת יותר, "מצדה 967" (גם היא בשיתוף פעולה עם ישראל אלירז).

אכן, הוא היה יהודי, ישראלי (אפילו "ארצישראלי"-שורשי, אם נחשוב על קשריו האישיים והמוסיקליים עם יהודה שרת, דמות מופת של תנועת העבודה הישנה והנשכחת), גרמני, אירופאי, אזרח העולם, מעורב ואכפתי אך מקפיד על אוטונומיה אמנותית, על זכותו ועל חובתו ליצור מוסיקה לא פופולרית. רק מעטים יכלו לפצח את סוד הצירופים הזה. ציפו להסבר חד-משמעי, אולי להתנצלות. טל, אם ננקוט לשון אופנתית שאינה הולמת אותו, סירב לספק את הסחורה. לכל היותר אמר בשיחה אתי: "אם אתה חי בירושלים - אתה חי עם אבנים... לאבן יש שפה אחרת". שאלתי: האם זה טבוע בסגנון המוסיקלי

עצמו? ענה: "לא הייתי רוצה למצוא את זה בניתוחים יבשים של יצירות מוסיקליות. אבל זה קיים, בזה אני בטוח".

ניתוחים יבשים, והתבטאויות אחרות של טל, ממילא לא איפשרו מיסטיפיקציה כלשהי. "סגנון לאומי" מכוון מראש? "אם אתה מנסה לעשות את זה, אתה משרת אינטרסים פוליטיים, מטריאליסטיים", כך אמר. "נכון שיש בזה גם צד אידיאליסטי, אבל בסופו של דבר תיתקל תמיד באותו קיר". "מזרחיות" (אם-תיכונית)? טל הזכיר בהקשר זה את אחד מעמיתיו ש"לקח יסודות מזרחיים והתאים אותם לחברה המערבית הפחות או יותר 'סופיסטיקייטד'... בדיוק מה שקורה בפוליטיקה הישראלית בבחירות האחרונות". נוסטלגיה ו"נאו טונליות"? על כך השיב: "אמונה בתחייה לאחר המוות, זה עניין פילוסופי... אבל לא דרך". יוסף טל היה אסכולה מקומית של איש אחד, ובו בזמן שלוחה של אסכולה גדולה מעבר לים: מודרניזם שעוצב בין שתי מלחמות העולם במרכז אירופה.

"עד יוסף", ספר שבו רשמה עדה ברודסקי זיכרונות והרהורים מפיו של המלחין (הופיע ב-1997) הוא עדיין המקור הטוב והמוסמך להבנת אישיותו וחיוו של טל. כאן נגלים לעינינו ילדות תוססת בברלין; תעלולים (יוזף גרינטל כתלמיד שובב ולא ממושמע!); פגישות עם מוסיקאים נערצים כדוגמת פאול הינדמיט או הרמן שרכן, עם פרנץ קפקא (ליד שולחן המשפחה, בגרמניה של הימים ההם), או, בירושלים, עם אלזה לסקר-שילר (כעבור שנים הקדישו לה טל ואלירז יצירה מיוחדת); הלם הפרידה מהוריו, עם עליית הנאצים; חבלי קליטה קשים למדי בארץ ישראל, בשנות השלושים, וכמה אפיזודות משעשעות בקיבוצי העמק.

המלחין משתף את הקוראים - בלי שמץ רגשות - גם בכמה פרשות כאובות מאוד בחייו האישיים בארץ. כמובן, גם בהשקפותיו. המודרניזם של טל רווי אתוס גדול: יצירת אמנות כמוה כהתחייבות, כשליחות, כמשמעת, כדרישה מחמירה של היוצר מעצמו, מהמבצעים, מן הקהל, מההיסטוריה בכלל. גם כאוטופיה: האמן החדשן והקהל הפוטנציאלי שלו אמנם נפרדו, אך יבוא יום ויפגשו. בהכרח. שואלת עדה ברודצקי: "ומה על ההנאה? ... מה עלינו לעשות עד אז?" עונה המלחין: "להתאזר בסבלנות ולהאריך ימים".

"אשמדאי" מתמצתת היטב את סגנונו הכללי של טל וגם את חושיו המפותחים בתחום האופראי - לאו דווקא בצדו המבדר והזהר של התחום הזה. מעטים מאוד מעמיתיו בארץ חיברו אופרות, מלחינים ישראלים צעירים ממנו עושים זאת יותר, אך אם מדובר ביצירות גדולות ממדים, לא בקנה מידה קאמרי, אפשר לטעון שטל הוא מחבר האופרות הטוב ביותר במוסיקה הישראלית; הפחות מוכר והפחות "מוכר". מי שמחפש ביצירותיו מסעות קסומים לאלף הקודם, לתום האלף הנוכחי, לא ימצא אותן ביצירותיו של טל.

כשהחלטתי לחקור את "אשמדאי" לעומקה, הוברר לי שתקליט מסחרי לא הופיע מעולם. תיעוד ויזואלי מלא (קולנועי או טלוויזיוני) של ההפקה הגרמנית - אירוע תיאטרוני יוצא דופן, לפי כל העדויות - הוא תוחלת שנכזבה. איתן, בנו של המלחין, סייע לי והעתיק הקלטה שנשמרה על סלילים מן הסוג הישן, כנראה מאחת החזרות בבית האופרה בהמבורג או מאחת ההופעות. הפרטיטורה, בכתב ידו של המלחין, ובתוכה הטקסט באנגלית ובגרמנית, ארוזה במכון למוסיקה ישראלית. הליברטו העברי המקורי נמצא ב"ספר הקטן" של אלירז, שיצא לאור לפני כשלושה עשורים. מי שיבקש להעלות את "אשמדאי" בישראל יידרש לעבודה לא קלה של תחקיר ושל שיבוץ. בכל מקרה, הדרישות הטכניות מן המבצעים והמסר המטלטל של היצירה אינם פשוטים.

עלילת האופרה נשענת על אגדה קצרה המופיעה במסכת גיטין, ובנוסח מורחב ו"מקראי" גם ב"אגדות המלך שלמה" מאת ח"נ ביאליק. שלמה נזקק לעזרתו של השמיר, יצור מיתולוגי, לסיתות האבנים

שמהן יבנה את בית המקדש. אשמדאי הוא המופקד על השמיר. שר צבאו של שלמה, בניהו, מצליח ללכוד את אשמדאי, והמלך, במשא ומתן מפותל עם אשמדאי, משיג את מבוקשו אך מושלך הרחק מכיסאו ומאוצו. אשמדאי תופס את מקומו. המלך שילם על חטאיו. האם חטא גם בשיתוף פעולה עם כוחות הרשע, ולו גם למטרה נעלה? האם מקרה הוא שהמסייע הנאמן הוא דווקא שר הצבא? שלמה נע ונד, עני ומושפל, ואיש אינו מזהה אותו. אשמדאי מולך בירושלים, מחופש לשלמה, ואיש אינו חושד בו. סוף מעשה בחזרתו של שלמה לירושלים ולכס המלכות, אך מחלוקת בין פרשנים - כך בנוסח התלמודי - משאירה פתח צר גם לאפשרות שלא חזר כלל.

ישראל אלירז התייחס לאגדה המקורית כאל נקודת מוצא בלבד. פרט לאשמדאי, כל המשתתפים, זירת ההתרחשות עצמה, נטולי שם פרטי (מלך, מלכה, בן המלך, יועצים, קצין, ארמון, עיר). הווה אומר: כל מקום, כל זמן, כל אדם. אין גיבור חיובי באמת (הבת הצעירה, היא לבדה, דמות עצובה ומעציבה; לא "גיבורה"). חלשי אופי - המלך (הוא מבין, לפחות, מה הסוף הטרגי הצפוי לעמו תחת שלטונו של אשמדאי) ו"ההמון", המיטלטל לכל כיוון - נחשפים במלוא קלונם. הצמרת הפוליטית כולה תכננות וצביעות. בעצתו של אשמדאי שועט ההמון הנלהב למלחמה מופרכת, שסופה הרג וחורבן. המלך הגולה חוזר אך מואשם בבגידה ומוצא להורג, לקול תשואות ההמון. הארמון מתפרק. "מדוע לא התקומם העם?" שואל אלירז בדברי ההסבר המצורפים ל"ספר הקטן". "האין חובת העם לשאול, מדי יום, למעשי השליט?"

בהלמות תופים, לאו דווקא במקצב סדיר, בשברי מוטיבים קטועים בכלי התזמורת ובצלילים אלקטרוניים, ממחיש יוסף טל ריקוד המוני אקסטטי, טירוף מערכות, קולות מלחמה ופעמיו של גורל. המחוות הקוליות קיצוניות מאוד - רצף של רציטטיבים רווי מתח ודחיסות. ברגע מסוים במערכה השנייה, כשנותר צליל בודד ועובר מכלי לכלי, המועקה רק גוברת. האם המודרניזם המוסיקלי הבלתי מתפשר, הא-טונלי בעליל, של טל, של מוריו ושל שותפיו לדרך מאתגר אותנו - כביטוי של האברמס - בתורת פרויקט שלא הושלם, או שהוא חזון אוטופי שהגיע אל קצו? "אשמדאי" על בימה ישראלית עשוי לעורר דיון רציני גם על כך. וגם, יש לקוות, על דרכו הייחודית של ישראל אלירז בכתיבתו וליאטרון ולאופרה - דרך שלא זכתה להמשך. העניין גם פוליטי: האופרה "אשמדאי" אקטואלית ורלבנטית בישראל, עכשיו, יותר מאי-פעם. האם משום כך, בדיוק, דנו אותה לגניזה? נראה לי ש"אשמדאי", אף שהמלחין שלה קיבל את פרס ישראל ב-1970, לא היתה זוכה עכשיו ב"פרס היצירה הציונית" נוסח לימור לבנת.

יוסף טל בסטודיו מוסיקה אלקטרוני בירושלים, 1965. תמיד הייתי במיעוט